

Ömer Türker & Kübra Şenel, eds., *İslâm Dilbilim Geleneğinde Anlam Teorileri*, İstanbul: Endülüs Yayınları, 2020, 245 p/s. ISBN: 9786052105733

Dilek Sucu*

* İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arap Dili ve Edebiyatı Yüksek Lisans Programı Mezunu, Türkiye.
E-mail: dileksaliha@hotmail.com

 <https://orcid.org/0000-0001-7681-5247>

Corresponding Author/Sorumlu Yazar:
Dilek Sucu,
İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arap Dili ve Edebiyatı Yüksek Lisans Programı Mezunu, Türkiye.

Submission /Başvuru:
03 June/Haziran 2021

Acceptance /Kabul:
14 June/Haziran 2021

Citation/Atf:
Sucu, Dilek. "Ömer Türker & Kübra Şenel, eds., *İslâm Dilbilim Geleneğinde Anlam Teorileri*, İstanbul: Endülüs Yayınları, 2020, 245 p/s. ISBN: 9786052105733", *Istanbul Journal of Arabic Studies (ISTANBULJAS)*, 4/1 (2021/1), 157-166.

İslâm düşüncesinde dil olgusunun müstakil bir varlık alanı olarak kabul edilmesi, bu olgunun erken dönemden itibaren dilbilim, mantık, lügat, belagat gibi alanlarda farklı yönleriyle konu edinilmesini sağlamıştır. Özellikle lafız-anlam ilişkisi sorunu ve bu bağlamda gündeme gelen anlam teorileri, başta dilciler olmak üzere İslâm düşüncesindeki diğer disiplinler tarafından da ilgi alanları doğrultusunda amaç, içerik ve yöntem açısından belirleyiciliği ile önem kazanmıştır. Tartışmanın çok boyutlu olması ve mutlak bir referans noktasından yoksunluğu İslâm düşüncesinde anlam teorilerini her zaman yeniden değerlendirmeye açık tutmuştur. Ömer Türker ve Kübra Şenel'in editörlüğünü yaptığı bu kitap, İbnü's-Serrac'tan (ö. 180/796) Hatîp Kazvinî'ye (ö. 739/1338) kadar dilbilim geleneğindeki önemli bazı düşünürlerin anlam teorilerini incelemektedir. Bu çerçevede eser, İbnü's-Serrac'ın semantik bir üretim olarak gördüğü dilin işleyiş mekanizmasını usul teorisi ile açıklama çabasını, Zeccâcî'nin (ö. 337/948) tanım tartışmalarındaki tutumunu, İbn Fâris'in (ö. 395/1004) dilin kökeni, mahiyeti ve gelişimiyle ilgili anlam teorisini, İbn Cinnî (ö. 392/1002) düşüncesinde anlam türleri ve delâlet çeşitlerinin ortaya koyduğu ayrımları, Kâdî Abdulcebbar'ın (ö. 415/1025) teolojik meselelerin çözümünde kendisine başvurulmuş bir anlam sorunu olarak dilin problematik hale getirilmesi, Abdulkâhir el-Cürçânî'de (ö. 471/1078) sözdizim nazariyesi ve fesahat ile ilişkisini, Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) nazm teorisine sunduğu katkıları ve Hatîp Kazvinî'nin (ö. 739/1338) bağlamsal anlam teorisindeki temel iddiaları ele alan sekiz makaleden oluşmaktadır.

Eserde yer alan makalelerin ilki Soner Gündüzöz'ün "Semantik Bağlantıları Ekseninde İbnü's-Serrâc'ın Usûl Teorisi ve Temel Bağdaşıklık Modeli" başlıklı makalesidir (11- 52). Gündüzöz, İbnü's-Serrâc'ın hayatını özetledikten sonra onu, Arap dilbilim metodolojisini derleyerek nahiv usulü oluşturacak şekilde düzenleyen ilk kişi ve Arap dil geleneği kurucularından biri olarak takdim eder. Bu alandaki temel kaynaklardan biri olan *el-Usûl fi'n-Nahv* makalede İbnü's-Serrâc'a ait tek referans kaynağı olarak ön plana çıkmaktadır. İbnü's-Serrâc, Arap dilbiliminin gelişim sürecindeki çok çeşitli teorileri değerlendirerek bundan farklı olarak *itilâf ve te'âkub teorisi* olarak isimlendirilen *bağdaşıklık modelini* sunar. Gündüzöz'e göre bu, nahivdeki *amel* ve *i'rab* bağıntılarının ötesinde bir yaklaşımla ve âmil nazariyesine dayalı geleneksel dil paradigmasını aşan, üst bir lengüistik dizgeyi teklif etmektedir. Bu dizgede ön plana çıkan bir diğer olgu olan "değişim" ise İbnü's-Serrâc'ın morfolojik ve sentaktik yapılar üzerine inşa ettiği teoridir. Bu da morfolojik düzeyde semantik bir üretim alanına işaret ederken sentaks ve nahiv açısından anlamsal ilişkiler ağını ortaya koymaktadır. Dolayısıyla İbnü's-Serrâc'ın bağdaşıklık ve değişim olgularına dayanan anlam teorisi, dil geleneğindeki farklı teorileri de içeren genel bir dil metodolojisi sunmaktadır. Bu metodolojide *asil* ve *fer'* arasındaki bağıntılar üzerine kurulu geleneksel Arap nahvinin sistematüğinde müfred-müzekker-nekre isim formunun idealize edilen şekli olan *masdar*, İbnü's-Serrâc tarafından da "dil'in temel etimonu ve iştikak kaynağı" olarak görülür. Orijinal etimon "temrun" kelimesi olup arketip işlevine sahiptir ve *i'rab* dışında *asil-fer'* ilişkileri üzerinden farklı bir hiyerarşik yapıyı göstermesi açısından dikkate değerdir. Kelimeler arasında bu farklı hiyerarşik yapı Gündüzöz'ün de işaret ettiği üzere Arapça'da lengüistik açıdan ideal ile reel arasında bir gerilime işaret edebilir ve bir bakıma geleneksel bir düşünüşün sonucu olarak kavramsallaştırmaların somuttan soyuta işleyişini ortaya koyar. Dolayısıyla İbnü's-Serrâc'ın usulünün temelindeki *asil-fer' ilişkisi* önemli bir yerdedir. Âmil ve ilel teorileriyle birlikte anlamın bir parçası olarak kabul ettiği *i'rab* olgusu da metodolojisinde önemli bir yerde bulunur. Gündüzöz'ün de belirttiği gibi İbnü's-Serrâc usul teorisi ile Arapçanın teorik temellerini ve işleyiş mekanizmasını ortaya koymaya çalışırken semantik üretim alanı olarak gördüğü dili, yapısal olarak analiz etmektedir. Dilin işleyiş mekanizmasını isim, fiil ve harf birimlerinin birbiriyle olan ilişkisi bakımından inceler. Özellikle ayrımlardaki semantik farklılaşmaları da içeren dilin üçlü tasnifi onun anlam teorisinin karakterini ortaya koyar. Gündüzöz'ün ifadesiyle "İbnü's-Serrâc'ın bağdaşıklık sistemini bu ayrımı referans alarak kurması kayda değerdir." Bununla birlikte onun bağdaşıklık sistemi, dil öğelerinin birbiri ile bağdaşıklığını, isnad ilişkisinden daha genel bir şablona oturtur. O, isimler arasındaki veya isim-fiil arasındaki bağdaşıklıkları incelerken semantik ilişkiler ekseninde değerlendirmelerini geliştirir. Bu, gramerdeki *irâb* olgusu ve âmil-mâ'mûl bağıntısından farklı olarak kelimeler arasında bir bakıma "dizimsel bağıntı" işlevi görür. Gündüzöz, İbnü's-Serrâc'ın isim, fiil ve harf arasındaki bağdaşıklık modelini ve bağdaşıklığı ifade eden diğer kavramsal öbekleri detaylı bir şekilde açıklar. Ayrıca semantik bir boyut içeren fonetik bağdaşıklığa da değinir. Makalede özel bir

başlık altında ele alınan İbnü's-Serrâc'a ait "Kuş balık tutmaz" sözü, Arapça istikak ve etimolojik yapının semantik ile bağlantılarını açıklarken bazı iddiaların aksine bu yönüyle dil kendi iç dinamizminden yoksun değildir.

Gündüzöz, İbnü's-Serrâc'ın dilin işleyiş mekanizmasını açıklarken geliştirmiş olduğu bağdaşıklık kavramıyla birlikte diğer önemli bir terim olan "değişim" kavramını da makalede inceler. Dilde değişime açık olan isim ve fiillerdeki morfolojik ve sentaktik değişimler semantik bir değişime de işaret eder. İbnü's-Serrâc'ın semantik teorisindeki bu iki eksen daha sonra İbn Cinnî tarafından da lafızların mânâlara işaret eden formlar olması bakımından konu edilecektir. Yazara göre İbnü's-Serrâc'ın anlam belirleyici bir form olarak istikakı ön plana çıkarması, istikakı salt lafzî ilişkiler olarak görmediği ve hatta analogik düzeyde semantik bir mekanizma olarak Aristoteles mantığının kategorilerine özdeş biçimde nahvî disiplin içinde konumlandığını gösterir. Haberin *kizb* ve *sıdk*a açık olduğunu ifade etmesi de nahvî cümleyi mantıkî önermeye yaklaştırma çabasına işaret eder. İbnü's-Serrâc'ın Arap dil mantığı konusundaki yaklaşımları ve usûl kaidelerinde mantık arayışı özellikle dil-mantık ilişkisi açısından erken sayılabilecek dikkate değer bir ilgi olarak görülebilir. Gündüzöz, İbnü's-Serrâc'ın metodolojisinde mantık ilmi yer edinmiş olsa da dil geleneğindeki bazı teorilerin yoğun etkisini özellikle ifade eder. Hiyerarşik bir işleyiş temel alan *kuvvet nazariyesi* ve daha çok semantik bir yaklaşım olarak yakın anlamlılığı merkeze alan *haml teorisinde* bu etkileri görmek mümkündür. Makalede, İbnü's-Serrâc'ın temel referans dayanakları olarak Sibeveyhi'ye ve Halil b. Ahmed'e çokça işaret edilmesi, onun dil geleneği ile bağlantısına dair fikir vermektedir. Makalenin alt başlıklarla desteklenmiş sistematik işleyiş tarzı, teorik düzlemde tartışmalara konu olan kavramların analiz edilmesi ve ilgili kaynakların yeterince kullanılması makale hakkında öne çıkan hususiyetlerdir denilebilir.

Kitabın, "Ebü'l-Kâsım ez-Zeccâcî'nin Tanım Serüveni" (55-75) başlığını taşıyan, Mehmet Şirin Çıkar'a ait ikinci makalesi, Arap dilbilim geleneğinin düşünce dünyasını etkileyen ve en önemli özelliklerinden biri tanımlarla uğraşmak olan Zeccâcî'nin daha ziyade tanım tartışmalarına yer verdiği *el-Îzâh fi İleli 'n-Nahv* adlı eserini dikkate alarak katkılarını sunmayı amaçlamaktadır. 4/10. Yüzyıl Arap dilbilimcileri, içinde yaşadıkları dönemin gereği olarak mantıksal-felsefi soru(n)larla ilgilenmek ve bu alandaki teori ve terminolojiye bilimsel yaklaşmak durumundaydılar. Zeccâcî'nin hocası olan ve geleneksel gramer düşüncesiyle birlikte mantıktan yararlanarak yönetsel farklılıklara giden İbnü's-Serrâc da bu geçiş döneminin önemli isimlerindedir. Zeccâcî, dilbilimsel konularda her ne kadar Sibeveyh geleneğine uygun olarak gramer sınırları içerisinde hareket etmeye çalışsa ve makalede de ifade edildiği üzere ciddi bir biçimde mantık ve grameri iki ayrı disiplin olarak değerlendirse de bazı etkileri barındıran bu geçiş dönemi formülasyonundan uzak kalamamıştır. Zeccâcî, gramer terimlerini tanımlama sürecinde *kelime*, *kelam*, *lafız* gibi terimleri açıklamadan kelimenin doğrudan isim, fiil ve harften oluştuğu bilgisini verir. Çıkar'a göre bu eleştirilebilir bir yöntem olarak görülmektedir ancak o döneme kadarki açıklama mantığının işleyiş karakteri bu şekildedir. Tercihinde dayanak noktası olarak Sibeveyhi'nin uygulamasını

gösteren Zeccâcî, yaptığı taksimin sadece Arapça'ya özgü olduğunu yineleyerek mantıkçıların yaklaşımına karşı olduğunu da vurgulamış olmaktadır. Bu çerçevede kendi entelektüel bağlamı içinde geleneksel(e) bir karşı çıkış olarak kabul edilebilecek ve bir bakıma septik argümanlar içeren sorularını *el-Cümel*'de, "Yapılan bu taksim tüm diller için mi geçerlidir ve doğruluğu neye dayanmaktadır?", *el-İzâh*'da ise "Tanım eğer bir şeyin tabiatına/hakikatine delâlet eden veciz söz ise, nahivciler niçin isim, fiil ve harfin tanımlarında ihtilafa düşmüşlerdir?" şekliyle ortaya koyar. Bir gramerci olarak Zeccâcî, nahiv literatürü açısından tanımın imkânını soruşturmaktadır. Yazar, onun tanım için had kelimesini uygun gördüğünü ve "tanımın, tanımlanan şeyin hakikatine delâlet etmek zorunda" olduğu düşüncesini ifade eder. Tanımda, tanımlı yapan kişinin amaç ve gayesine yönelik farklı motivasyonlar olabilir ancak nesnenin özüne ilişkin tek bir delâlet söz konusudur. Dolayısıyla tanımda gayenin şekillendirdiği ve lafızlar açısından ortaya çıkan farklılıklar, herhangi bir disiplinin bilimsel karakterine zarar vermez. Makalede, Zeccâcî'nin yaklaşımı bu şekilde ifade edildikten sonra tanımın kaynağı durumunda olan filozoflar tarafından felsefe hakkında yapılan altı farklı tanım sıralanır. Müellif, Zeccâcî'nin bu tanımları vermesinin nedeni olarak mantıkçılara kendi düşünme ve anlama şekilleriyle cevap verme amacına işaret eder. Makalenin genelinden çıkarılabilecek bir sonuç olarak Zeccâcî'nin felsefe tanımlarını vermesi, söz konusu tartışma ve araştırmayı kendi içinde sistematize etmeyi mümkün kılan entelektüel bir araç konumundadır. Ancak bunun yanında Zeccâcî'nin kendinden önceki dönemlerde gündeme gelmeyen sorunlara ilgisiz kal(a)madığını ve kendi alanında olmak kaydıyla felsefi-mantıksal literatürü anlama ve kendi kabulü çerçevesinde uyarlama girişimi içerisinde olduğu da tartışılabilir. Makalede, Zeccâcî'nin isim, fiil ve harf tanımlarına yer verildikten sonra onun bu kavramlara getirilmiş önceki tanımlara yaptığı eleştiriler incelenmektedir. Yazara göre Zeccâcî, nahiv ilmine uygun sıfatlar aracılığıyla ve somut kullanıma dayalı tanım yaptığını iddia ederek tek doğru tanımın kendisine ait olduğu konusunda ısrarcıdır. Makalede Zeccâcî'nin üzerinde durduğu bir başka konu olan kelim-i-'rab önceliğine de yer verilir. Zeccâcî kelamın önce olduğunu savunarak bunu delillendirmeye çalışır. Makalede Zeccâcî'nin değerlendirmesi çerçevesinde i'rab'ın, anlamı doğrulama, faillik ve mefullüğü belirleme hakkındaki işlevine dair bilgi verilir. Nahiv ve i'rabın aynı amaca hizmet ederek Arap sözünün hakikatine ulaşmak, Allah'ı kitabını güçlendirmek ve hadislerin gerçek anlamlarını bilmek için gerekliliği vurgulanır. Makale, Zeccâcî'nin geçmiş ile içinde bulunduğu dönem arasındaki entelektüel tartışmalarda hangi yönleriyle yer aldığı sorusuna cevap vermeyi denerken onun isim, fiil ve harf tanımları konusunda açıklayıcı ve örneklendirici içerik sunmaktadır. Bununla birlikte, Zeccâcî'nin her disiplinin kendi sınırları içinde kalması gerektiği konusundaki ısrarcı perspektifini filozofların felsefe tanımları üzerinden vermeye çalışması makalede yer aldığı gibi sadece tanım konusundaki lafızsal-amaçsal farklılıklara mı işaret etmek içindir yoksa onun bu tutumu, içinde bulunduğu dönemde felsefi-mantıksal literatürün gramerdaki belirlenimlerde dikkate alınmaya başlandığı sonucuna götürebilir mi? sorusu da makaleyi zenginleştirici açıdan tartışılabilir.

Kitaptaki üçüncü değerlendirme olan İsmail Güler'e ait "Dilin Tevkifi Oluşu Bağlamında İbn Fâris'in Anlam Teorisi" adlı makalede ise dilin gelişim ve değişim konularını da içine alan köken sorunu İbn Fâris'in konuyla ilgili kendi yaklaşımları çerçevesinde tartışılmaktadır (77-85). İbn Fâris, dilin nasıl ortaya çıktığı konusunda ilgili olarak iki yaklaşımdan biri olan dilin tevkifiliğinden yola çıkmaktadır. Özellikle Arapça'nın beyân niteliğine yapılan vurgu onu diğer dillerden üstün kılmaktadır. İbn Fâris bazı izahların yapılamayışını ise Arapçanın çoğunun bize ulaşamadığıyla ilişkilendirir. Güler, İbn Fâris'in lafız-anlam ilişkilerini ortaya koyduğu tasnifte eş anlamlılığı kabul etmeyişi de dilin tevkifi olduğuna dair düşüncesiyle açıklar. Çünkü bu durum iki ayrı vâzı' tarafından iki ayrı lafzın konmuş olmasını gerektirir ki bu da dilin oluşumunda ıstılâhî açıklamayı zorunlu kılar. Makalede seslerle anlamlar arasındaki ilişkiyi ve ortak iki kök harfleri aynı olan kelimelerin aynı anlam ortaklığına sahip olduğu şeklinde açıklanan görüşleri de İbn Fâris'in anlam teorisini dilin tevkifiliği üzerine kurduğunu gösterir. Güler, İbn Fâris'in bu düşüncesinin bazı sorulara cevap verse de sonraki dillerin oluşumunu açıklayamadığının altını çizer. Makale genel çerçeveyi yeterince ele almış olsa da alt başlıklarda ele alınan konuları daha fazla tartışmaya açması önerilebilir.

Kitabın, "İbn Cinnî'de Anlamın Anlamı" başlıklı Muhammet Mücahit Asutay'a ait dördüncü makalesinde yazar, ilk dönem dil bilginlerinin sonuncusu olan İbn Cinnî'nin daha ziyade dilsel bağlam düzleminde ortaya koyduğu anlam anlayışını, gramer ve sözdizimin anlamsal yoruma etkisini *el-Hasâis* eseri çerçevesinde incelemektedir (87-115). İbn Cinnî'ye göre lafzın zihinde oluşturduğu imge olarak anlamda, lafızlar anlamın göstergesidir ancak seslerle gösterenin işaret ettiği şey arasında sıkı bir ilişki vardır. Saussure'a göre gösterge ile gösterilen arasındaki nedensiz ilişki, İbn Cinnî düşüncesinde Arapçanın kendi yapısal özelliğine bağlı olarak ilişki üzerine kuruludur. İbn Cinnî anlamın lafızdan üstün olduğunu düşünür ve ona göre Araplar anlama önem vermeye lafza gösterdikleri özenle başlamışlardır. Asutay, temel anlam olarak *hakikat anlamını*, kelimenin mecazî anlamının yoğun kullanılmasına bağlı olarak hakikat vasfını kazanmış *ikinci anlam (yan anlam)* ve son olarak da *mecaz anlam* olmak üzere İbn Cinnî'nin yapmış olduğu anlam çeşitlerini ve aralarındaki ilişkiyi dikkatli bir şekilde inceler. Bununla birlikte İbn Cinnî'nin terâdüf konusu içinde değerlendirdiği ve çokanlamlılığa yahut terimsel anlama karşılık gelen bir başka anlam türüne de değinilmektedir. İbn Cinnî'nin delâlet anlayışı ve bu çerçevede ortaya koyduğu ayrımlar dikkat çekicidir. Bunun başlıca sebebi ise lafzın anlama delâletinin birçok yönünü ortaya çıkarmış olmasıyla anlaşılabilir. Makalede, İbn Cinnî'nin lafzî, sınaî ve manevî delâlet olarak dikkatli bir değerlendirmeye tabi tuttuğu delâlet ve çeşitleri yapısal farklılıklarına dikkat çekilerek detaylandırılmaktadır. Asutay, İbn Cinnî'nin ses-anlam ilişkisini ele aldığı savtî delâlet kısmında başta iştikâk-ı ekber olmak üzere yakın harflerden oluşan kelimelerin benzer anlamlara gelmesini, harflerin seslerinin anlama etkisini, kelimelerin ritminin anlam ile irtibatı ve harflerin dizilişinin anlama etkisini gruplandırarak açıklar ve aynı kökten gelen harflerin farklı sıralandırma ile oluşturulan türevlerinin tek bir üst anlamda birleşeceği düşüncesini detaylandırır. Buna benzer şekilde sıfat ve mahreç yakınlığı olan harflerin benzer mânâyâ

delâletiyle ilgili etkileyici örnekler sunmaktadır. Kelimelerdeki harflerin dizilişinin anlama etkisi İbn Cinnî düşüncesinde önemlidir. Dolayısıyla lafız ve onun işaret ettiği anlam denklik kazanır. İbn Cinnî'ye göre kelimedeki harf sıralamasının olayın cereyan ediş şekline göre düzenlenmesi yani lafızların medlûlünün harflerin ses değerine bağlı olması sesin ve kelimelerin ritminin anlama etkisine işaret eder. Makaleye göre teori, her ne kadar ilgi çekici olsa da uygulama alanı zor bir fikir olarak karşımızda durmaktadır ancak Arapça hakkında fikir vermesi açısından da dikkate değerdir. Morfemlerin anlam değerini de ortaya koyan İbn Cinnî, Asutay'ın ifadesine göre “yapıdaki en küçük anlamlı birimlere daha hicri IV. asırda dikkat çekmiş” olmasıyla önemlidir. Asutay, çağdaş düşünürlerden Corci Zeydan'ın düşüncesiyle İbn Cinnî'nin *ıştikâk-ı ekber teorisinin* birbirini destekler mahiyette olduğunu belirtir. Bununla birlikte İbn Cinnî'nin önemle temas ettiği bir konu olarak, kelimenin anlamını değiştiren kalıplar olan ve modern anlambilimde vezin morfemi şeklinde adlandırılan yapıya makalede dikkat çekilmektedir. İbn Cinnî'ye göre nahiv, söyleyiş tarzına uygun olarak doğru ve kurallı cümle kurmaya yarayan kurallar bütünü olarak tanımlanır. İ'rab ise kelimelerin cümle içerisinde edinmiş oldukları işlevsel anlamlar olarak fâiliyet, mef'ûliyet gibi gramatik fonksiyonların belirlenmesinde önem kazanır ve anlamsal yorum alanı kendisi üzerinden işler. İ'rab çözümlenmeleri ile anlamsal yorumun birbirinden farklı hatta çelişebilir olacağı düşüncesi İbn Cinnî'nin anlam teorisinde önemli bir yerdedir. Buradan şuna varılabilir ki, İbn Cinnî düşüncesinde i'rab, işlevsel olarak cümlenin anlamsal yorumuna önemli bir katkı sağlamış olsa da anlamı daraltan yönüyle de eleştirilebilir. Dolayısıyla gramatik olguları yorumlamada i'rab karinesi dışında metne anlam kazandıran dil unsurları denilebilecek farklı karinelerin (takdim, te'hir vb. gibi) işlerliği söz konusudur. Makale, konuyu farklı yönleriyle ve detaylandırılmış olarak incelemektedir. Özellikle İbn Cinnî düşüncesinde önemli bir noktada bulunan *ıştikak bahsi ve anlam ilişkisi* ile *anlamsal yorumun i'rab ve nahiv dışında işlerliği düşüncesi* dikkatli bir analize tabi tutulmaktadır.

Kitapta dikkat çeken makalelerden biri “Kâdî Abdülcebâr'ın Kelâmî Dilinde Anlam Problemi” başlığıyla Hülya Altunya'ya ait değerlendirmedir (117-167). Bu makalede, kelimelerin tarihinde anlama probleminin nasıl ortaya çıktığını, kelimelerin ilminin reflektif düzeyde düşünme sürecine geçmesiyle birlikte teolojik meselelerin çözümüne doğrudan dilin sorunsallaştırılarak yaklaşılmasının arka planı, lafız-anlam ilişkisinin tespitine yönelik anlam/a sorununa yaklaşımlar ve bu yaklaşımlar içerisinde Mu'tezilî bir düşünür olan Kâdî Abdülcebâr'ın bir bakıma “kelâmî bir dil felsefesi” geliştirmesine imkan sunan dilin ontik yapısını analiz yöntemi tartışılmaktadır. Bu tartışma çerçevesinde yazar, özellikle Abdülcebâr'ın “gerçekliği temsil eden ve gerçekliğe yön veren veren kasd” kavramını ve bu bağlamda argümanlarını hangi temel sorunları çözmek için oluşturduğunu açıklamaya çalışır. Bunu da lafız-anlam arasındaki ilişkinin hangi zeminden hareketle açığa çıkarılabileceği sorusunu merkeze alarak yapar. Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile arasında “halku'l-Kur'ân” meselesi kelâmî anlayışlarıyla ilgili olacak şekilde Kelâmullahın mahiyetine dair dilin ontik yapısını araştırmalarına ve dil teorileri inşa etmelerine imkân vermiştir. İlâhî sözü muhdes kabul eden Kâdî

Abdülcebbâr sözün hakikatini şâhid âlemde görür. Dolayısıyla Kelâmullah'ın yapısının anlaşılması, insan sözünün anlaşılmasına bağlı olup Altunya'ya göre bu da sözün tarihsel ve zamansal kökenini sorgulamayı gerekli kılar. Abdülcebbâr'ın kök dil ve anlam teorisinin merkezinde “muvâzaa” terimi yer aldığı için nesne ve ad arasındaki ilişki işaret edenin irade ve kasdıyla gerçekleşir. Ayrıca Allah'ın vahyettiği sözü dışsallaştırması onda bir zaman ve buna bağlı olarak mekânı gerekli kılar. Altunya'ya göre fiziksel bir eylem türü olarak sözün akledilen ve idrak edilen bir varoluş biçimi şeklinde algılanması onu zaman ve mekânda tanımlanmaya sevkeder. Aslında bu, makalede de bahsedildiği şekliyle sözün cevher mi araz mı olduğu tartışmasıyla ilgili olarak soruşturma alanındadır. Makalede, Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet kelimcileri arasında sözün neliğine ilişkin tartışmanın anlam ve dilbilimsel açıdan sonuçlarına değinilmektedir. Mu'tezilî kelimciler için anlam, dilbilimsel ve kelâmî inceleme alanındadır. Ehl-i Sünnet ise Kelâmullah'ı içsel bir mânâ olarak tanımlar. Bu onların ilâhî sözün yaratılmamışlığı tezleriyle ilgilidir. Altunya, Kâdî Abdülcebbâr'ın anlam projesini açıklarken sözü bir mânâ içermesi ile değil sözsel iletişimdeki yapısını dikkate alarak tanımlamaktadır. Dolayısıyla sözü oluşturan iki unsurdan lafız, onun yaklaşımında temeldir. Altunya'ya göre Abdülcebbâr'ın anlam yorumundaki bu tercihi halku'l-Kur'an tartışmalarının uzantısı şeklinde okunmalıdır. Kâdî Abdülcebbâr'ın düşüncesinde mânâ illetir ve bu yönüyle de araz kabul edilmiş olur. Her ne kadar sözün tanımında zorunlulukla yer almasa da ilâhî söz zorunlu olarak apaçık olmalıdır. Dolayısıyla mânâ mütekellim ve muhatap arasında tezahür eder. Burada kasd edilen anlamın nasıl ortaya çıktığı sorusuna Altunya, anlamın doğru olarak tespit edilebilmesi, mütekellimin sözü vaz edilen anlam üzere kullanması ve muhatabın da yine bu kasdı doğru bilmesine dayalı olarak cevap verir. Tam bu noktada önemli bir konu olarak Kâdî Abdülcebbâr'ın dil-söz ve toplum-özne ayırımının farkındalığında kasd'ı-mütekelliminin rolüne yaptığı atf dikkat çekicidir. Dolayısıyla sözün delâleti ve gerçekliğin dilde temsili sözün kasdını zorunlu kılar. Bu noktada Altunya, dil ile ilâhî kasd arasındaki ilişkinin problematik yönünü “Allah'ın kasdının, ortaklaşa kurulan dilde vâki olması ne anlama gelir?” sorusuyla gündeme taşır. Kâdî Abdülcebbâr, vaz ile belirlenmiş bir dilde Allah'ın bu muvazaaya uygun olarak sözünü murad ettiğini düşünmektedir. Ancak bu kasdın zorunlulukla bilinmesi gerektiği gibi bir durum Allah için geçerli değildir. Mükellef için düşünüldüğünde ise ilâhî kasdın dilde temsili açık olması gerekir. Bu bakımdan Altunya, ilâhî kasd ile daha ziyade Allah'ın eşya ile insan arasında kurduğu bir ilişkinin anlaşıldığını ve muvazaanın da bu ilişkinin anlaşılmasını mümkün kılan bir işleve sahip olduğunu belirtir. Bu bakımdan Kâdî Abdülcebbâr kasdın dilde temsili dil formları vasıtasıyla ele alır. Altunya'ya göre Kâdî Abdülcebbâr, haber, va'd, vaîd, emir ve nehiy cümlelerinde mütekellimin kasdını ilâhî söz tarafından gerçekliğin yönlendirilmesi şeklinde değerlendirmektedir. Farklı söz formlarında Kâdî Abdülcebbâr'ın yaklaşımını ortaya koyan Altunya, (özellikle haber formu) kasd ve iradenin şart olduğunu ancak bununla anlamın sınırlandırılmaması gerektiğini belirtir. Yazar, dilin gerçekliği yönlendirmesinin daha çok zihinsel bir ayırım olduğunu belirterek Kur'an'da yer alan gerçeklik tasvirinin eylemleri yönlendirmeyi amaçladığını ortaya koyar. Makalede, sözün anlamının tespitinde delâlet yöntemi tartışılırken yazar, Mu'tezilî kelimcilerin

bu konuda aklî ve dilsel delâleti benimsediklerini ifade eder ve delillendirmeye ilgili yöntem ve sorunları detaylıca ele alır. Delillendirmede gâibin şâhîde kıyası yönteminden yararlanan Abdülcebâr muhkem ayetlerin anlaşılmasında literal yöntemi ve lafız-anlam arası ilişkinin muvâzaayla belirlenmesini gerekli görür. Bununla birlikte mecâzî anlam tespitlerinde ve antropomorfik ifadelerde mütekellimin kasdı, istidlâlî olarak belirlenerek lafzî ve aklî karineler ile tespit edilir. Altunya, Kelâmullah'ın tatbikî bir metin olmasına bağlı olarak gerçek anlamı ortaya çıkarmada mütekellimin kasdı ile hareket etmenin metnin varlığını ifade etmekle beraber Kâdî Abdülcebâr düşüncesinde bunun metnin tek başına anlamsal varlığına imkân sağlamadığını ortaya koyar. Metnin tek başınalığının devre dışı bırakılmışlığı da mütekellimin kastedtiği anlamla metnin anlamını özdeş kılmaktadır. Yazar, Abdülcebâr'ın anlamın belirleyicisi olarak sözün varedicisinin kasdını ön plana çıkarmasını Mu'tezilî kelâm görüşlerine dayandırarak açıklar. Altunya'ya göre Kelâmullah'ın diyalojik formdaki hitâbî yapısı ile fiilî yapısı ve fâilinin söz söyleme eylemini nasıl gerçekleştirdiğinin tartışılması mütekellimin kasdı ile metnin anlamını özdeşleştiren düşüncenin gerekçelerini oluşturur. Bu durumda önemli bir soru/n gündeme gelmektedir: Anlamın bireysel bilinçteki karşılığını ifade eden kasd, metnin anlamıyla özdeş kabul edildiğinde nesnel anlama ulaşma imkânından söz edilebilecek midir? Altunya, bu noktada Kâdî Abdülcebâr'ın anlam teorisinin mütekellimin irade ve kasdı üzerine inşa edilmesinden ötürü yeni anlamlara kapalı olduğunu ifade eder. Metnin varlığı üzerinden hareket edilerek mütekellimin kasdının ihmal edilmesi durumunda ise bazı önemli olumsuz sonuçlar ortaya koyacağını belirten yazar, mütekellimin söz üzerindeki otoritesinin sarsılması ile heretik yorumlara açık hale gelme durumunu ciddi bir ihtimal olarak göz önünde bulundurur. Bu da Kelâmullah'ı anlamaya çalışırken öznel düşünceler/mezhepsel görüşler doğrultusunda hareket etme alanı açmak anlamına gelir. Kâdî Abdülcebâr'ın metinle özdeş kılınmış mütekellimin kasdına dayalı anlam teorisini bu bakımdan önemli olabilir. Ancak Altunya, muhatap ve metne yönelik şüphe içeren bu yaklaşımın, hitabın dinamikliğine engel olması yönüyle problem teşkil edeceğini düşünmektedir.

Kitabın, “Abdülkâhir el-Cürcânî’de Anlam Meselesi” başlıklı, M. Taha Boyalık’a ait makalesinde anlam kavramına Abdülkâhir el-Cürcânî’nin sözdizim ve anlam teorisi çerçevesinde cevap aranmaktadır (169-187). Cürcânî öncesi lafız-anlam tartışmalarının ideolojik temeller barındırdığını ifade eden yazar, o dönemki tartışma taraftarları olan nahivciler ile mantıkçıların anlam olgusuna birbirlerinden farklı kavramsal içerikle yaklaştıklarını belirterek bu kullanımın ortaya koyduğu sorunları tartışmaktadır. Boyalık’a göre nahiv ve mantıkta lafız-anlam ikiliğini örneğin sentaktik işlevler açısından aynı kavramsal sınırlar içerisinde tanımlama girişimi bir yönüyle tartışmanın kaynağına işaret etmektedir. Bu konuda Cürcânî’nin düşüncesi ise semantik muhtevayı sentaktik değerlerden ayrı görmeyen nahvî anlamlar yaklaşımı üzerine konumlanmaktadır. Burada önemli bir ayrıma işaret eden Boyalık, Cürcânî’nin daha ziyade Mu'tezile kelamcılarına karşı kullandığı nahvî anlamların “dildeki temel varoluşu” ile sözdiziminde ortaya çıkışının iki ayrı düzlemde incelenmesi gerektiğini ifade eder. Cürcânî’ye göre zihinde verili olan

nahvî anlamlar ile insan dil yetisine biyolojik olarak sahiptir ve gramer ile anlam ilişkilerinin varlığı dilsel belirlemeyi mümkün kılmaktadır. Dolayısıyla Boyalık'a göre gramatik kategoriler ve anlam ilişkileri varoluşsal bakımdan dildeki lafız varlığını öncelemektedir. Lafızlar zihindeki semantik içeriklerin temsil işlevini görür. Cürcânî bunun için maddi unsuru aynı ancak farklı sözler olarak çözümlenmeye elverişli lafız dizimlerini örnek olarak verir. Amacı Mu'tezilî kelimacılar tarafından (özellikle Kâdî Abdülcebbar) fikir ile sözün ayrıştırılarak söze verilen dışsal konumunu reddip fikrin, gramere uygun bir şekilde anlamların zihindeki dizime eşdeğer olduğunu göstermektir. Boyalık, Cürcânî'nin bu yaklaşımının çok önemli sonuçlarından bahsederken şuna vurgu yapar: Varlık açısından gramer ve anlam unsurları her ne kadar lafız önüne geçmiş olsa da dilsel belirlemenin ardından lafız, dilsel bir nitelik ile temsil rolündedir. Yazara göre bu da şunu göstermektedir ki, zihindeki anlamlar dilden bağımsız değildir. Dil, iletişim unsuru olmaktan ziyade kendisi ile gerçekliğin dolayımlandığı ve dilsel gerçekliklerin inşa edilebildiği bir alandır. Makalede Cürcânî'nin lafız, anlam, nahvin anlamları, garaz ve suretten oluşan kavramsal çerçevesi verilirken sözün edebî değerinin ise "sözdizimsel suretin yapısal bütünlüğü"nde aranması gerektiğine işaret edilir. Cürcânî, dilsel delâleti de sözdizim teorisine uygun olarak zihinde kurulan isnat ilişkisine dayalı olarak açıklar. Anlamın dilsel belirleme ve bağlam çerçevesinde belirlenip önermenin vakıya uygunluğunun ayrı olarak ele alınması önermelerin doğruluk değeriyle anlam ilişkisinde Cürcânî'nin izlediği metodu açıklar. Yazara göre bu, onun dili müstakil bir varlık alanında konumlandırmasıyla izah edilebilir. Boyalık, Cürcânî'nin dilin delâletini isnat ilişkisiyle beraber kullanım bağlamı çerçevesinde ele almasını dilin imkânı açısından değerlendirir. Gramerin sunduğu alanda aynı olgu durumlarının farklı sözdizimlerle ifade edilebilmesi dilin sonsuz imkânını sunar. Cürcânî'nin "anlamın anlamı" şeklinde kavramsallaştırdığı dolaylamalı anlatımlar ikincil anlam alanlarıyla edebî değer aslî unsuru olarak dilin imkân alanını gösterir.

Eserin, "El-Keşşâf özelinde Zemahşerî'nin Abdülkâhir el-Cürcânî'nin Anlam Teorisine Katkıları" başlığını taşıyan Enes Erdim'e ait yedinci makalesi, Abdülkâhir el-Cürcânî'nin sözdizim teorisinin Zemahşerî tarafından nasıl ve hangi açılardan detaylandırıldığını ve uygulama pratiklerini ele alır (189-225). Makalede belagat, müteahhirûn dönemi belagat sınıflandırması doğrultusunda meânî, beyân ve bedî' şeklinde incelenmektedir. Erdim, Zemahşerî'nin özellikle meânî ilminin verilerine eserlerinde çok daha fazla yer verdiğini belirterek bunu, Kur'an'ın icâzının delillendirilmesinde ondan daha fazla istifade edilmesine dayandırmaktadır. Bu bağlamda müsnedun ileyhin alternatif kullanımına dayalı olarak ortaya çıkan farklı anlam durumları, cümle öğelerinin takdim ve tehiri ile nefiy ve tekid şekilleri, ikincil mânâlar içermeleri bakımından inşâ cümlelerindeki emir, nehiy, istifham, nida, temenni, teracci üslupları, müteallakları bağlamında sıfat kullanımları, atıf harflerinin kullanımına ilişkin farklı yorumlar, cümledeki öğelerin hazfî veya zikri, vasl ve fasl gibi meânî ilminin alanına giren konularda Zemahşerî, Abdülkâhir el-Cürcânî'nin değerlendirmelerini detaylandırmıştır. Erdim, beyân ilmi bağlamında bu alanın en önemli konusu olan ve Zemahşerî'nin ayetlerin tevtilinde yoğun bir şekilde

yararlandığı mecazı özellikle ele alır. Bununla birlikte yazarın da belirttiği gibi Zemahşerî hem mecaz hem de istiare gibi beyânla ilgili konularda bazen Abdülkâhir el-Cürcânî'den farklı kavramlar tercih ederek detaylandırma veya belirgin kılma yoluna gitmiştir. Aklî mecaz yerine isnâdî mecaz veya tenasu't-teşbîh yerine terşihîyye kullanımına benzer kavramsal değişimler makalede yer alan örneklerdir. Bedi' bağlamında ise Abdülkâhir el-Cürcânî'nin incelediği cinas, seci ve tıbak başta olmak üzere farklı sanatlar makalede açıklanmaktadır. Makale, konunun teorisinin pratik uygulamasını göstermesi açısından son derece zengin bir içeriğe sahiptir. Bununla birlikte felsefî ve kavramsal analizlerle açıklanması beklenebilir.

Kitabın son makalesi “el-Hatîp el-Kazvîni'nin Bağlamsal Anlam Teorisi Üzerine Bir İnceleme” başlığıyla (277-377) Sedat Şensoy'a aittir. Şensoy, söz ve unsurları olan lafız ve anlam konusunda üst düzey dil araştırma ve teorilerini ortaya koymayı gerektiren sürecin hareket noktası olarak “Kur'ân'ın i'câz özelliği nedir?” sorusuna işaret ederek bağlamsal anlam teorisini de bu soruya cevap verme girişimlerinden biri olarak niteler. Bağlamsal anlam teorisinin, sözün fesâhatıyla birlikte muktezâ-i hâle uygun olması şeklinde özellikle meâni ve beyan ilimlerinin konu/problem alanında konumlandığına işaret edilir. Bu teorisinin temel iddiası anlamın bağlamına uygun bir şekilde oluşturulması ve ifade edilmesidir. Ancak bu özelliklere sahip olan söz, belîğ söz olarak kabul edilir. Şensoy, Kazvîni'nin bağlamsal anlam teorisinin, fesâhat (savtî, lugavî, sarfî ve nahvî açıdan bütünlüklü) ile birinci ve ikinci anlamlar ayırımına dayanan diğer boyutunu birlikte ele alır. Kazvîni'nin fesâhat anlayışı çerçevesinde sözcük, söz ve söz söyleyenin ayrı ayrı tanımlandığını belirten Şensoy, özellikle lafız ve mânâ ile ilgili kapalılık konusunu teorisinin ana kavram ve önermeleri çerçevesinde ele alır. Kazvîni'nin, kelâmın muktezâ-i hâle uygunluğu düşüncesinin Abdülkâhir el-Cürcânî'nin nazm kavramıyla örtüştüğüne dikkat çeken yazar, anlam kavramının anlaşılmasına yönelik olarak belâgat ve fesahatin sözün lafzında mı yoksa mânâsında mı olduğu tartışmasında, Taftâzânî'nin Kazvîni'nin düşüncelerine yönelik eleştirisini paylaşır. Mânâ ve lafız kelimelerinin farklı medlûllere delâleti sebebiyle ortaya çıkan kavram karmaşasında Taftâzânî, Kazvîni'nin Cürcânî'nin kullandığı şekliyle bazı kavramları anlayamadığını düşünmektedir. Kazvîni'ye yönelik eleştirilerin özellikle “suret” kavramı ve lafzın birinci anlam ile ikinci anlam karşılıklarının anlaşılmasına bağlı olarak ilerlediği görülmektedir.

Son olarak dilbilim sahasında anlam teorilerini bir arada tartışan eserin öncü çalışma olması hasebiyle oldukça dikkat çekici makaleler içerdiğini ve bu anlamda literatüre kayda değer bir katkı sunduğunu belirtmek gerekir.